

Trágyom és uzsora.

Ez a két szó a nép hagyományában — s itt-ott még gyakorlatában is — élő jogszokást jelent, abból a csoportból, amelyet a felsőbb rendből való alászállása miatt néprajzi szállomány-nak nevezünk. E jogszokás *uzsora* néven és címmel egy adattal a MTsz.-ban is szerepel a következőképen:

„*Uzsora.* Ha valaki több hold szántóföldet feles használatra kiad, rendesen kiköti, hogy a terület nagyságához képest magaválasztotta helyen két, három vagy több holdnak a termése felezetlenül az övé legyen, s ebbe a vetőmagot néha maga adja; ez az *uzsora*. Pl. *Én is birtam ott 20 holdat felibű, de ebből két hold uzsora volt. Hát jól van, gyepért nem fizetsz semmit, hanem adsz két hold uzsorát.* (Csongrád m. Szentés, Czákó Ferenc.)“

Magam az *uzsoráról* és vele egyet jelentő *trágyomról* Tiszán túl, a Sárrét vidékén a következő élő adatokat szereztem:

A tiszántúli Sárrét területén és közeli környékén a vízszabályozások után a művelhető területek olyan mértékben sokasodtak meg, hogy ez a gyarapodás nem volt arányban a birtoklók élő és élettelen fölszerelésével, azaz a tulajdonos a maga földszaporulatát is megművelni nem tudta. A tiszántúli gazda tehát — nemcsak a Sárrét táján, hanem a Tizzaszabályozás vidékén is — fölös földterületeit néha tisztán *trágyom* (*trágyiom*), azaz *uzsora* ellenében mások használatára bocsátotta. Egyes, a vízből kiszabadult füzes, cserjés, zombokos s a helyenként hamarosan meginduló szikesedéssel jelentkező szíkes területek (kötött szíkek) csak *veremvágóval* (= csákánnyal) voltak feltörhetőek, s ennek megfelelően — ha művelését másra bízták — a *trágyom* is igen csekély volt. Az így megmunkált területek neve általában *gyep-törés* volt. Mondhatnók: úttörés is a mezőgazdasági művelődés felé. Szokás szerint a ‚gyep‘ az első évben dinnyefölddé lett s munkása azzal fizetett, amit termelt, tehát terménnyel, azonosan az ó-magyar földbérjellegű szolgáltatások regulájával. Egy holdért, vagy ahogy mondani szokták: ‚egy hold után‘ 8 dinnye volt a *trágyom*. Egy dinnye értékét (a népi *trágyom* fő divatja idején,

a mult század 70-es, 80-as éveiben) drágán, azaz 4—6 aranyfillérrel számítva, az első, nehéz év földbérjellegű szolgáltatása 32—48 aranyfillér volt, tehát körülbelül annyi, amennyit az Árpádok korában fizettek egy kat. hold földbéreként (v. ö. Hóman, Magyar pénztörténet 539). Kenderföldért holdanként két új kenderzsák, némely más termelvény után holdanként 3 pár csirke járt a föld gazdájának. Ahogy a dinnyét érésekor, azonképen a zsákot a szövés évadja után, tavasszal, a csirkét megnövekedtével, ősszel „adták be”. De fizettek fias-kotlóval tavasszal is: holdanként egy kotlót 25 csibéjével.¹⁾

A dinnyeföld utáni esztendőben rendszerint tengeri következett *trágyom* nélkül, felesben, azután a szerint, hogy a föld tulajdonosa mit adott hozzá a termeléshez, trágyommal állapodtak meg a részesség mértékében.

További tudakozódásomra HOLLÓSY ISTVÁN komádi főszolgabíró úr azt írja, hogy „Komádi községben és vidékén a háború kitöréséig a *trágyiom* nevű földbérjellegű szolgáltatás megvolt. Ugyanezt Sarkad vidékén *uzsorának* nevezték. Például egy kataszteri hold feles föld után köteles volt a feles ember aratáskor 20—25 keresztet behordani. Ha a feles kaszálót kapott, 10—12 keresztet kellett díjmentesen behordania, 2—3 hold feles föld után egy napig szántani, esetleg darálni kellett a malomban vagy homokot hordani a gazda udvarába... Egyszóval a szolgáltatások megállapítása mindig szabad egyezkedés tárgya volt és minden bérbeadó feles gazda *trágyiom*ként vagy *uzsoraként* azt kötötte ki magának, amire éppen szüksége volt”. — ID. HADHÁZY KÁLMÁN szalontai ügyvéd úr 77 éves korában azt írja, hogy emlékezete szerint ifjú korában egy öreg gazdálkodónál laktában hallotta házigazdájától, hogy azok a szalontaiak, akik a váradi püspökség birtokában lévő Barmód pusztán „tanyabirtokot tar-

¹⁾ A nyári és őszi termelés végéhez igazodó két határidő a századok folyamán — természetesen már a középkorban — Szent György (ápr. 24) és Szent Mihály (szept. 29) napjában állapodott meg. Ezekhez az ősi szokás szerinti fizetőnapokhoz akkor is ragaszkodtak, amikor a földbér már nem termény, hanem — mint a felvidéki vagy erdélyi szászok középkori gyakorlatában — megállapított súlyú ezüst volt. L. pl. *Repp*: Kásmark und seine Nachbarn im ausgehenden 13. Jahrhundert, Karpathen-Land. VIII. 112. Itt ugyancsak e két napon fizetik a 20 márkányi ezüst földbért: egy harmadát dénárban, kétharmadát finom ezüstben.

tottak, szintén fizettek ,trágyom'ot. — DR. KOSDY JÁNOS ref. lelkész úr szíves értesítése szerint Körösszegapátiban a *trágyom* (*uzsora*) szó „1904-ig volt Körösszegapátiban általánosan használatos, amikor is a GR. CSÁKY-féle birtok felparcellázásával megszűnt mind a kettő“ — s ottani lelkészkedése 17 esztendeje alatt, — írja a lelkész úr — sohasem hallott róla s értesülését a falu öregjeitől most szerezte.

Ez adatokból a *trágyom* (*trágyiom*) és *uzsora* szó mai jelentése elég világos: a földbérjellegű szolgáltatás valamely neme, esetenként nagyobb értékű földbér járuléka, amit terménnyel vagy munkával rónak le.

Hogy az *uzsora* a latin *usura* szóval azonos, — közismert. De hogy a *trágyom* — alak szerint — egy a középkorban első-sorban földbért jelentő *terraquium*mal, mint ahogy itt állítjuk, az némi megokolást kíván. Nem azért, hogy a *gi* hangkapcsolatból *gyi*, *gy* lett, amire nem egy példánk van, — köztük a legismertebb erdélyi *kolégyom*, — hanem inkább a mássalhangzótorlódásos szókezdet miatt s még hozzá a Tiszántúlról eredőleg, ahol szabályszerű a mássalhangzótorlódás föloldása. — A *tr*, *pr*, (*dr*, *br*) hangkapcsolat e különös előbukkanását már 1874-ben észrevette BAYER JÓZSEF (Nyr. III, 48.), írván a pestmegyei bogyiszlaiakról, hogy „*parancsolat*, *teremtés* helyett *prancsolatot*, *tremtést*“ mondanak, holott „*krajczár*, *Krisztus* helyett *karajczárt*, *Kirisztust* ejtenek“. Olvasunk hasonlót korábban is (1823) MÁTYÁSI JÓZSEF Pásztori Dalljában, ahol meg a *parádé* szót *prádé*-nak:

Jobban nyugszom bokrok árnyékában,

Mint beteg Ur a' *prádé szobában*. (Nép. Ny. III, 93.)

Sokkal régibb idetartozó adatunk a GUARY-kódexből való: „*égh őppenet veret drecaba nem hága*.“ (Nytár. XV, 137.) — Mai példa a szalontai *dráltsó* = ,darált só'. (Nyr. XLIV, 354.)

Manap talán a legelterjedtebb az efféle formák között — legalább az Alföldön — a *prádéskocsi*, *prádéskocsis*, *prádésló*, stb.; ezt talán ott nem is ejtik másként, csak így. Magam Tiszán túl hallottam akárhányszor; így ejtik Nagyszalontán is. (Nyr. XLIV, 364.) De van példa rá a székelységből is:

az én ludam nagy hekre,

azt a *prádét* megtette stb. (KRIZA, Vadr.² 204. — L. még: MTsz.)

Ugyancsak a *pr* kapcsolatra idézhetem a magam gyűjtéséből

az udvarhelymegyei *Parajd* falu *Prajd* nevét, amit különben az oláhok is így könnyeltek el. Rekon kezdő-hangkapcsolatra ide szólíthatunk még egy földrajzi nevet; ez a *Berettyónak* Biharban hallható *Brettyó* alakja, amely összetett szó etimológikus első tagjában — mai közmeggyőződés szerint — a *berek* szó lappang. (*berek* + *jó*.)

Hogy egyazon nyelvterületen mindkét alak élhet, arra jó példa — bár idegen eredetű szó — a *prém*, *perém*, *pereni*. A KOLOZSVÁRI GLOSSZÁRban, a XVI. században, a szó alakja: *perem*: (fimbria, extremitas vestis'); PÁRIZ PÁPAI-BOD szótárában hol *prém*, hol *perém*, anélkül, hogy jelentésben úgy válnék kétfelé, mint ahogy a mai köznyelvbeli gyakorlat szerint gondolnók. A székely lakodalmi süteménynek inkább *prémes*, mint *péremés* a neve, holott a kalácsnak *pereme* van, mint az alföldi karimás kása'-nak. A székely szépíró, NYIRŐ JÓZSEF is azt írja, hogy „Kevés sós nedv nyomult fel a torkába és kiszivárgott az ajka *prémjére*.” (Kopjafák. Bpest, 1934. 113.) De így ingadozik a *prém* az Alföldön is, éppen a (békési) Sárrét táján, ahol GUNDA BÉLA tudósítása szerint a tűzhely bizonyos kiugró részét nevezik *prém*, *perém* (*párkány*) szóval. (Nép. Ny. VII, 21.)

A fenti példák után nyilvánvalónak látszik, hogy olyan szókban is előbukkan a szókezdő *tr*, *dr*, *pr*, *br* mássalhangzótorlódás, amelyek eredetileg nem voltak ilyen kezdetűek; s ami még érdekesebb, olyan nyelvjárasterületeken, ahol egyébként szabály e hangtorlódás föloldása (*karajczár*, *Kirisztus*.)

A fenti zöngétlen és zöngés labiális, illetőleg dentális explosíva + r kapcsolaton kívül a magam gyűjtéséből hasonló viselkedésű élő példát csak egyet tudok idézni; ez a tordai *Blényesi* családnév, amely nyilván nem egyéb ennél: *Belényesi*; itt ugyanis a zárhangot követő egykori *e* (tk. *ë* < *ö*) a szónak szintén szerves része volt. Rokonsága az elébbiekkel az, hogy emitt is liquida következik labiális explosívára.

Ha a *trágyom* szónak a *terragiummal* való alakí egyeztetését az olvasó is elfogadja, visszatérhetünk a jogszokásra, ha ez talán kevésbé érdeklő is a nyelvkutatót, mint a néprajzi embert. — Kezdetül hangsúlyoztuk, hogy ha egyebet nem is, de valami szerény trágyomot még a gypért s ennél is vadabb területért is kellett fizetni. A föld meghódításának erről a kezdetéről azért beszélünk több szóval, mert jogtörténészek szerint Nyugaton —

ahonnan a terragium hozzánk is eljutott — főleg irtásföldek után fizették ezt a földbért s csak később vált általános jellegű földadóvá (TIMON, Magy. alkotmány- és jogtört. 1919. 255.) Maga a szó egyébként ott is asszimilálódott — ha ugyan a latin alak volt a korábbi — s például francia-belga területen *terrage* (tié-rage) a neve, de a szolgáltatások neme szerint egész sorozat szinonimája van: *avenage*, *fenage*, *frumentage*, *vinage*, stb. De ugyanott együtt élt ezekkel a latin név is, vagy talán helyesebben: a szó latinósított alakja: — *terrage*: *terragium*, *gerbage*: *gerbagium*. Nevezték *cens*-nek is, a nálunk is annyira gyakori *census*ból eredőleg, amiből különben a német *zins* is származott. Neveztek továbbá *champart*-nak (lat. *campipars*), amiben a mi (mezőgazdasági) „részes” szavunk képzettartalmának párja lappang.¹⁾ — Vajjon a terragiumnak a magyarossá asszimilált *trágyom*-on kívül volt-e más hazai neve? Bizonyára volt. Német honfitársaink *burgrecht*-nek nevezték; egy 1358-i adat szerint *purugreht* a neve: „Cum Censu terragy purugreht dicti.” (ZICHY Okm. III, 119. Idézi ZOLNAI: OklSz. Bev. XIII. l.) Ahogy a németeknek „polgárjog” volt a *terragium*,²⁾ nem lehetetlen, hogy a székelyeknek is ez volt a „szabadsága”; de nem így nevezték, hanem „ökörsütés”-nek, (signatura boum), ami eredetileg szintén nem egyéb, mint földbérjellegű szolgáltatás a királynak. Egyébként a terménnyel való szolgálat közös neve *bécs*, *böcs* volt. Maga a név a Székelységben is sokáig élt; „a Székelységen tollálatott a *kőzbötcsel* való élés, hanem capitalis summával éllyenek, pro communi decreto végeztetett” — 1630-ban. (L. Appr. Const. 1677. 204. l.) Nem lehetetlen, hogy a terragiumnak is egykori magyar neve *bécs* (*böcs*) volt annak ellenére, hogy szokottabb történeti jelentése „aestimatio”, s hogy pl. a székely „ökörsütés” úgy viszonylott ehhez, mint a francia *gerbage* (*gerbagium*: „kéve-földbér”) a tágabb fogalmat (nemet) jelentő *terrage* (*terragium*)-hoz. Hanem mindez csak föltevés.

Érdekesebb ennél az, hogy a székely hagyományban homályos emléke maradt fenn annak, hogy az „ökörsütés” (a királynak járó földbér) bizonyos ünnepies, vigasságos formák közt történt. A földbér — tehát igazában egy adónem — fizetésének megünneplése mai fülnek kissé szokatlanul hangzik. Ma bajosan képzelhető

¹⁾ Az idetartozó terminológiára részletes felvilágosítást nyújt: HABERKEM-WALLACH, Hilfswörterbuch für Historiker. Berlin, 1935.

²⁾ Eredetileg a vár „jussát” jelentette.

el, hogy csapatost, vidám dalokat énekelve vonuljunk fizetni az adóhivatalba. De nem különös-e az is, hogy egy fizetési kötelezettséget német észjárással „*jog*“-nak (*purugreht*) neveznek? — Nem; mert a középkori törzsszerkezet fölbomlása, a földközösség lassú eltűnése során megszorodó királyi várföldekre, királyi uradalmakba, s a lassanként kialakuló magánbirtokra települt (vagy ott maradt) hospesek, szabadok, libertinusok királyi adója — a királynak való adózás — lassanként a szabad állapot, a közvetlenül a királyi hatalom alá tartozás kifejezőjévé, jelévé válik; a nem szabadok (szolgák, rabszolgák) ugyanis királyi adót nem fizetnek. (L. TIMON, *Magy. alk. és jogt.* 1919. 251. sk. — HÓMAN: *Adó vagy földbér. Századok* 1913. 189.) Ennek nagy jelentősége különösen a földmagántulajdon intézményes kialakulása során bontakozott ki.

Mikor aztán a szabadok egy része a jobbágyságba olvadt, a *trágyom* földesúri szolgálmánnyá vált. Szerepel tehát urbáriumokban is. A jobbágy költözködésének is gyakran egyik föltétele a *trágyom* lefizetése. Így például LÁSZLÓ tihanyi apátot 1479-ben a királyi kúrián azért panaszolja be a veszprémi káptalan, mert egy aszófői jobbágyát, aki pedig a terragiumot nem fizette meg, áttelepítette a saját földjére. (ERDÉLYI, *A tihanyi apátság tört.* I. Bpest, 1908. 63. és Oktár 672. l.) A terragiumot különben nemcsak az fizette meg, aki egyik földi helyről a másikra, hanem az is, aki a másvilágra költözött. Így volt ez például szokás Csepregen, ahol egy 1658-i följegyzés szerint „*Ha valamely Gazda megtalálna halni, szokás szerint Terragiumot tartozik hadni eő Ngnak...*“ — Ugyanitt olvassuk egy végrendeletnek mindjárt az első pontjában, hogy „*I-o Az én Kegyelmes Uramnak eő Ngának mint ez Helnek eőreökös Vrának, meghagijom az szokott Terragiumot, ugijmint fl. 5. Adgiák el az minemő Feőjös Tehénem vagion, azbull kitellik.*“ (FARKAS SÁNDOR, *Csepreg mezőváros tört.* Bpest, 1887. 205. 375. l.; — I. még 460. l.) Hasonló értelmű terragium („*quod pro inhumatione solvitur Sacerdoti*“) különben nyugaton is szokásos volt; XIII., XIV. századi angol, osztrák példát DU CANGE is idéz szótárában (I. 4. *Terragium.*)

Mindez jobbára köztudomású s itt csak azért idéztünk egy-két adatot, hogy a *terrarium* életének folyamatosságát s az egyszerű emberek köztudatában való multbeli életét is igazoljuk; csak ezzel együtt maradhatott fenn maga a szó is.

Az *uzsoráról* elég annyit mondanunk, hogy jelentése, a föntírt jogszokás területén, teljesen egyező a trágyoméval; ezen a területen tehát nem becsületsértő, büntetendő kijelentés, ha valakire azt mondják, hogy *uzsorát* kér és fogad el. Régi nyelvünkben is szelídebb az *uzsora* jelentése, — akár a hazai latinságbeli *usuráé* is, — mint manapság a köznyelvié. Világos ez a NySz. adataiból; COMENIUS Januájában *uzsora* és *interes* egyet jelent: „A *derék summa felett uszorát vagy interest* kér.“ A középkori latinságban is *'usufrui, frui, gaudere, haszonélvezni, nutzniessen'* a jelentése; (Bartal: Magy. lat. Sz.) MOLNÁR ALBERT szerint (1624) „*Ha jól meg mivelte földbe vetteti az mag, nagy nyereséggel és bőv usurával hozza meg az ő gyümölcsét.*“ A *Virginia-kóde*xben is csak úgy érthető okvetlenül a mai *uzsora*, ha számbavesszük az egyház kamatszedő tilalmát, amely kánonjogi alapon a tőkekamat minden nemét 'uzsorá'-nak tekintette egészen a XVIII. századig, s e szerint minősítette minden megszorultak vámszedőit. Mindazáltal a XVI., XVII. században külföldön is, nálunk is törvény teszi jogossá a kamatszedést (nálunk az 1647. CXI. t. c. a 6%-ost). Ez időtájt különül el hazai latinságunkban a törvényes 'usura'-tól az *usura mordens*, a mai 'uzsora'. (L. BARTAL: Magyar. lat. Sz.) Így érthető, hogy ennek a szónak nálunk is kettős — bár egymással rokon — jelentése van mind a mai napig, akár az olaszban, ahol az *usura* = „haszon, pénzbeli haszon, azaz kamat, de leginkább *uzsora*.“ (Nyr. XIV, 120.)

Feleletlen kérdés, hogy honnan vette a tiszántúli nép az *uzsorának* a trágyommal azonos, mondjuk 'földbér' jelentését. Amilyen gyakori a mult írásos emlékeiben (és *urbariumok*ban) a *terragium* szó, olyan ritka a 'földbér'-féle jelentésű *usura*. Nem is tudok rá több adatot, mint amire BARTAL hivatkozik Szótárában egy 1777-i nyomtatványból vett idézetében: „*Urburam, quam lex solvi praecipit, vocat auctor hungarus usuram.*“ Az *urbura* pedig igazában nem 'földbér', hanem a földtulajdon-tól független bányabér, mondhatni 'földalatti földbér'. (L. TIMON, id. m. 247. — HÓMAN, Magy. pénztört. 435.)¹⁾

VISKI KÁROLY.

¹⁾ A fönt megnevezett tiszántúli uraknak legyen szabad itt is megköszönnöm kérdéseimre adott szíves fölvilágosításait.